

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВОГО ДОГОВОРУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Коваленко Сергій Олегович

аспірант кафедри приватного права

Національний університет «Одеська юридична академія»

м. Одеса, Україна

Спадковий договір є самостійною договірною конструкцією цивільного права України, яка поєднує договірне регулювання з розпорядженням майном на випадок смерті. Його закріплення у ЦК України розширило можливості фізичної особи визначати долю належного їй майна після смерті. Водночас чинне регулювання не усунуло низки теоретичних і практичних проблем. Зокрема, положення глави 90 ЦК України потребують узгодження із загальними положеннями договірної та спадкової права.

Зобов'язання відчужувача і набувача за спадковим договором визначені частиною першою статті 1302 ЦК України. Аналіз цієї конструкції дає підстави розмежувати два взаємопов'язані юридичні елементи. Перший має зобов'язальний характер і виникає з моменту укладення договору. Другий пов'язаний із майновим результатом, який настає після смерті відчужувача. Саме співвідношення цих елементів визначає проблему юридичної природи спадкового договору та його місця у системі цивільного права.

У сучасній українській цивілістиці переважає підхід, за яким спадковий договір не є різновидом спадкування. В. К. Гіжевський та М. В. Остролуцький відносять його до цивільно-правових договорів і аналізують предмет, істотні умови, розірвання та способи забезпечення виконання такого договору. Окремо автори звертаються до зарубіжних правових моделей [1, с. 51–58].

Цю позицію розвиває Л. В. Красицька. Досліджуючи співвідношення спадкового договору із заповітом, договором довічного утримання (догляду), договором дарування та іншими правочинами, вона зосереджується на його особливостях як цивільно-правового правочину [3, с. 26–30]. Такий підхід дає змогу оцінювати спадковий договір не лише з огляду на його розміщення у Книзі шостій ЦК України, а передусім через права та обов'язки його сторін.

Цей підхід найбільш виразно обґрунтований у працях О. Є. Кухарева. Учений визначає спадковий договір як договір на випадок смерті, але не як договір про спадкування. Відповідно, норми глави 90

ЦК України він розглядає у площині зобов'язального, а не спадкового права. Необхідність перегляду чинного регулювання О. Є. Кухарєв пов'язує з рекодифікацією цивільного законодавства України та пропонує посилити контроль за виконанням спадкового договору [4, с. 72–77].

Позиція О. Є. Кухарєва має значення насамперед для розмежування спадкування і розпорядження майном на випадок смерті. Попри термінологічну близькість, ці конструкції мають різний юридичний зміст. Спадкування передбачає універсальне або сингулярне правонаступництво у межах спадкового правовідношення. За спадковим договором набувач статусу спадкоємця не отримує: його право на майно є наслідком виконання договору, укладеного за життя відчужувача.

Такий підхід підтримують М. Б. Кравчик та О. Т. Тур. На підставі аналізу законодавства України і держав Європейського Союзу вони відносять спадковий договір до сфери зобов'язального права [2, с. 80–86].

Разом із тим, І. А. Самойлова розглядає спадковий договір крізь призму співвідношення зобов'язального права та спадкових правовідносин, визначаючи його як особливий механізм переходу права власності [6, с. 54–59].

Аналіз наведених наукових позицій дає підстави виокремити три підходи до визначення місця спадкового договору в системі цивільного права, зокрема на нашу думку:

Першим підходом є спадково-правова концепція, яка акцентує увагу на тому, що майновий ефект договору пов'язується зі смертю відчужувача, а отже інститут функціонально належить до сфери спадкового права.

Другим підходом виступає договірно-зобов'язальна концепція, відповідно до якої спадковий договір є цивільно-правовим договором на випадок смерті. Саме зазначена концепція на сьогодні має найбільшу підтримку у сучасній українській цивілістиці.

Третім підходом є порівняльно-євроінтеграційна концепція, у межах якої основна увага приділяється узгодженню українського регулювання із правовими моделями держав Європи та європейськими колізійними стандартами.

Вважаємо, що зазначені підходи не є взаємовиключними. Кожен із них характеризує окремий аспект спадкового договору: перший його зв'язок зі смертю відчужувача, другий юридичну природу, третій напрями подальшого вдосконалення законодавства.

Вважаємо спадковий договір цивільно-правовим договором на випадок смерті, за яким відчужувач встановлює майнові та/або

немайнові обов'язки набувача, а набувач після смерті відчужувача набуває право на визначене договором майно або майнове право на умовах, погоджених сторонами. При цьому набувач не набуває статусу спадкоємця.

Таке визначення дає підстави розмежувати юридичну природу спадкового договору та момент настання майнових наслідків за цим договором.

В сучасних реаліях, не слід залишати поза увагою питання цивільно-правового регулювання спадкового договору в умовах воєнного стану. Так, повномасштабна збройна агресія Російської Федерації актуалізувала проблеми, які до 2022 року переважно залишалися теоретичними. На практиці це може стосуватися фізичної неможливості виконання обов'язків, переміщення сторін, перебування набувача за межами України, знищення або пошкодження майна, окупації території, втрати документів, обмеження доступу до державних реєстрів, ускладнення нотаріального оформлення, смерті чи зникнення сторони, а також неможливості вчинення набувачем особистих дій.

Запровадження воєнного стану не змінило цивільно-правової природи спадкового договору. Водночас воєнні обставини істотно вплинули на умови виконання його положень.

Практика Верховного Суду свідчить про практичне значення воєнних обставин для вирішення спадкових спорів. Окрему увагу суди приділяють питанням спадкування в умовах воєнного стану, доступу до нотаріальних процедур та захисту прав учасників відповідних правовідносин.

Показовою у цьому контексті є справа № 243/4527/23, розглянута Верховним Судом 27 березня 2025 року, у якій відчужувач зазначав, що набувач після початку повномасштабної війни виїхав із м. Слов'янська та припинив виконання договірних обов'язків [5].

Наведена справа засвідчує, що воєнні обставини можуть безпосередньо впливати на можливість виконання набувачем обов'язків за спадковим договором.

На нашу думку, ці обставини потребують чіткого розмежування на рівні правозастосування і, за потреби, законодавчого регулювання. Передусім необхідно відрізнити об'єктивну неможливість виконання від його істотного ускладнення, винного невиконання та недобросовісного посилання на воєнні обставини.

Сам факт перебування за межами України або його переміщення внаслідок воєнних дій саме по собі не свідчить про порушення спадкового договору. Для такої оцінки необхідно встановити, чи мав набувач реальну можливість виконати покладені на нього обов'язки.

Водночас факт дії воєнного стану не може бути універсальною підставою для звільнення від виконання договірних зобов'язань.

У зв'язку з цим доцільно передбачити у ЦК України спеціальне правило щодо виконання спадкового договору за надзвичайних обставин. Обставини воєнного стану, бойових дій, окупації, евакуації або вимушеного переміщення можуть бути підставою для зміни строку чи способу виконання обов'язків за договором, якщо вони об'єктивно унеможливили або істотно ускладнили їх виконання. При цьому набувач має довести причинний зв'язок між відповідною обставиною та неможливістю або істотним ускладненням виконання.

Таке регулювання відповідатиме принципам добросовісності та справедливості. Одночасно воно дасть змогу враховувати об'єктивні перешкоди для виконання договору, не перетворюючи воєнний стан на безумовну підставу для звільнення набувача від його обов'язків.

Таким чином, зважаючи на викладене, можна стверджувати, що визначальним для кваліфікації спадкового договору виступає не момент смерті відчужувача як умова реалізації майнового результату, а договірна природа прав та обов'язків сторін, які виникають з моменту укладення договору. Набувач за спадковим договором не набуває статусу спадкоємця, а право на визначене договором майно виникає як результат виконання договірної конструкції.

Особливість спадкового договору полягає в тому, що договірний механізм поєднується з майновим наслідком, реалізація якого пов'язана зі смертю відчужувача. Саме це зумовлює його функціональний зв'язок зі спадковим правом. Проте такий зв'язок не змінює договірної природи правовідносин. Відтак спадкування як вид правонаступництва необхідно відмежовувати від договірного розпорядження майном на випадок смерті.

Ба-більше, воєнний стан виявив обмеженість традиційної моделі регулювання спадкового договору у випадках, коли воєнні обставини перешкоджають його виконанню. Переміщення сторін, евакуація, перебування набувача за межами України, окупація територій, пошкодження або знищення майна, втрата документів та інші наслідки воєнних дій можуть призвести до невиконання договірних обов'язків без вини набувача.

Сам факт дії воєнного стану не є підставою для автоматичного звільнення набувача від виконання спадкового договору. Інший підхід суперечив би вимогам добросовісності, справедливості та належного виконання цивільних зобов'язань. У кожній справі необхідно встановлювати, чи була виконанню об'єктивна перешкода, наскільки істотним було ускладнення виконання, чи наявна вина набувача

та чи не використовуються воєнні обставини недобросовісно як підстава для ухилення від договору.

Подальший розвиток інституту спадкового договору доцільно пов'язувати з його переглядом у межах рекодифікації цивільного законодавства України. Йдеться не тільки про уточнення його місця в системі цивільного права, а й про встановлення спеціальних правил на випадок надзвичайних обставин, які унеможливають або істотно ускладнюють виконання договірних обов'язків. Такий механізм має забезпечувати баланс інтересів відчужувача і набувача та водночас зберігати стабільність договірних відносин. Його застосування не повинно створювати можливості для безпідставного посилання на воєнний стан з метою ухилення від виконання договірних обов'язків.

У такому випадку вдосконалення правового регулювання спадкового договору має охоплювати три взаємопов'язані напрями: визначення його договірної природи, врегулювання майнового результату, який реалізується після смерті відчужувача, та встановлення спеціальних правил виконання договору за надзвичайних обставин. Реалізація цих напрямів сприятиме узгодженню інституту спадкового договору із загальними положеннями зобов'язального права та водночас дасть змогу врахувати особливості розпорядження майном на випадок смерті.

Література:

1. Гіжевський В. К., Остролюцький М. В. Спадковий договір: основи теорії. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2019. № 35. С. 51–58.

2. Кравчик М. Б., Тур О. Т. Особливості укладення спадкового договору за законодавством України та законодавством країн Європейського Союзу. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2021. № 72. С. 80–86.

3. Красицька Л. В. Розмежування спадкового договору та інших правочинів у цивільному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 26–30.

4. Кухарев О. Є. Щодо питання стосовно вдосконалення інституту спадкового договору в контексті рекодифікації цивільного законодавства України. *Нове українське право*. 2021. Вип. 3. С. 72–77.

5. Постанова Верховного Суду від 27 березня 2025 року у справі № 243/4527/23 (провадження № 61-11066св24). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=126289833>

6. Самойлова І. А. Спадковий договір: правова природа за законодавством України та країн Європи. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 54–59.